

# Divergens térfelfogások a tértudományokban – hogyan tovább?

## *Diverging conceptions of space in the spatial disciplines – how to move on?*

VARRÓ KRISZTINA

**VARRÓ Krisztina:** egyetemi adjunktus, Utrechti Egyetem, Földtudományi Kar, Társadalomföldrajzi és Területi Tervezési Tanszék; Pf. 80115, 3508 TC Utrecht, Hollandia; k.varro@uu.nl; <https://orcid.org/0000-0002-8735-2548>

**KULCSSZAVAK:** térfelfogás; ontológia; realizmus; társadalmi konstrukcionizmus; posztstrukturalizmus

**ABSZTRAKT:** A magyar tértudományi diskurzusban az utóbbi másfél évtizedben élénk vita bontakozott ki azok között, akik szerint a tér a valóság eleve, az emberi értelemadástól függetlenül jelen levő része, illetve azok között, akik szerint a tér alapvetően társadalmi konstrukció, tehát mindig az ember általi jelentésképzés, az emberi praxis által befolyásolt. Jelen tanulmány célja, hogy az e két nézőpont képviselői között kialakult, látszólag megfeneklett eszmecserét továbbblendítse. E célból először áttekinti, hogy a magyar írásokban gyakran előkerülő pozitívizmus, illetve posztmodern címkék hogyan vesztek jelentőségükből a nyugati térelméleti vitákban mint az elhatárolódás eszközei, s hogyan vált ezzel párhuzamosan egyre elfogadottabbá a térelméleti pluralizmus. Másodsor, a tanulmány a divergens (különösen a realista és a nem realista) térfelfogások közötti dialógus nehézségeire fókuszál, s a diskurzus fogalma körüli félreértések példáján keresztül szemlélteti, hogy ezek hogyan küszöbölhetők ki (részben) nagyobb filozófiai tudatossággal. Számolva a térelméleti címkék tudománypolitikai jelentőségével és a filozófiai alapfeltevések közötti különbségek áthidalhatatlanságával végül úgy érvel, hogy az eddignél gyümölcsözőbb eszmecseréhez a „sajátunktól” eltérő megközelítésekkel szembeni nagyobb nyitottságra van szükség. Ez elősegíti a mélyebb (ön)reflexiót, valamint annak felismerését, hogy az egyes megközelítések meglátásai hogyan egészíthetik ki egymást.

**Krisztina VARRÓ:** assistant professor, Department of Human Geography and Spatial Planning, Faculty of Geosciences, Utrecht University; P.O. Box 80115, NL-3508 TC Utrecht, The Netherlands; k.varro@uu.nl; <https://orcid.org/0000-0002-8735-2548>

**KEYWORDS:** conception of space; ontology; realism; social constructionism; poststructuralism

**ABSTRACT:** Following decades characterised by a lack of theoretical debates in Hungary, discussions about questions of spatial theory in the spatial disciplines have become increasingly enlivened in the past fifteen years. Broadly speaking, two main conceptions of space have



evolved: according to the first, space is a given aspect of reality that exists independently of human meaning-making; the second holds that space is fundamentally a social construction and thus always shaped by human interpretation and practices.

This article aims to advance the – largely stalled – debate by highlighting some aspects of the theoretical discussions in ‘Western’ scholarship. In particular, the paper provides an overview of how the labels of ‘positivist’ and ‘postmodernist’ – which frequently figure in Hungarian debates – have seen their role diminish as tools of demarcation in the ‘Western’ discourse, and how ontological pluralism has become widely accepted in spatial theory.

Second, the article focuses on the difficulties of establishing a dialogue between the proponents of diverging (in particular, realist and non-realist) conceptions of space. It is argued that the key problem lies in scholars often assessing ‘other’ approaches from their own philosophical assumptions. Misunderstandings around the notion of ‘discourse’ are discussed to illustrate the above-mentioned difficulties: while for realist-inclined scholars, discourse refers to language and its use, those aligning with non-realist (especially poststructuralist) perspectives discourse is regarded as an ontological field in which human practices are constituted.

The paper argues that these and similar difficulties could be overcome by a greater philosophical awareness and if opposing approaches were thus assessed not on the grounds of one’s own, but on the basis of their ontological and epistemological premises. Bearing in mind both that labeling of spatial theories is closely linked to the politics of science, and that the actual differences between diverging philosophical assumptions cannot really be overcome, the paper concludes by calling for a greater openness towards ‘other’ approaches. This openness can facilitate reflexivity and help recognizing ways in which different approaches might potentially complement each other. It is argued that developing such a more open and reflexive attitude is crucial to asserting the broader societal relevance of the spatial disciplines in Hungary and beyond.

## Bevezetés

Az elmúlt tíz-tizenöt évben üdvözlendő módon oldódni kezdett a hazai tértudományok évtizedes „(társadalom)elméleti hiánya” (Timár 2003), s a térelmélettel és térszemlélettel foglalkozó írárok nyomán filozófiai-konceptuális eszmecsere kezdett körvonalazódni, többek között e folyóirat hasábjain. Mi a tér és mennyiben függetleníthető(k annak bizonyos dimenziói, típusai) az emberi megismeréstől és térhasználattól? Van-e az embertől függetlenül létező és objektíven megismerhető tér s emellett léteznek társadalmilag konstruált terek, vagy minden tér társadalmi, mivel az sosem lehet független a megismerő és cselekvő emberi szubjektumtól? Tömören talán így összegezhető a főbb kérdések, melyekről a tértudományok jó pár prominens művelője kifejtette véleményét, legutóbb Faragó (2012, 2013) konstruktivista ismeretelméletet propagáló cikkei nyomán. Azonban Faragó kijelentéseit a hozzászólók számos ponton kritikával illették (Dusek 2012; Erdősi 2014; Nemes Nagy 2014) s úgy tűnik, máris holtpontra jutott a vita.

E tanulmány úgy érvel, hogy a fenti vita továbblendítéséhez, illetve általánosabban a konstruktív tértudományi dialógushoz nagyobb „filozófiai tudatosság” szükséges, mely nagyobb (ön)reflexióra sarkall és segít feltárni, hogy az egymással ellentétes filozófiai álláspontot képviselő kutatók meglátásai hogyan egészíthetik ki egymást. Álláspontom kifejtéséhez először egy, a magyar (nyel-

vű)<sup>1</sup> szakirodalomban megjelenő térfelfogások közötti törésvonalra fókuszálók, majd rövid „nyugati”<sup>2</sup> kitekintés után párhuzamot vonok a nyugati és magyar viták között és konkrét példákkal szemléltetem a filozófiai tudatosság hiánya okozta félreértéseket. Teszem ezt bevallottan a „nem realista” (lásd később) állásponttal szimpatizálva, de megpróbálva a másként gondolkodók szemszögéből is tekinteni a fenti kérdéskörre.

## Térfelfogások a magyar tértudományos diskurzusban

A térelméleti nézeteltérések magyar szakirodalombeli megjelenésének vázlatos – és bevallottan interpretatív – tárgyalásához alább egy „mélyen futó” filozófiai törésvonalat javaslok kiindulópontul venni, mégpedig 1. aközött a nézőpont között, amely szerint élesen elválasztható, sőt elválasztandó a szubjektumtól független (fizikai-természeti) valóság és az ember által konstruált társadalmi valóság, illetve 2. aközött, amely szerint ez a duális szemlélet megkérdőjelezhető. Az első nézőpontot osztó kutatókban közös, hogy feltételezik egy külső, objektíven megismerhető térbeli valóság létét, s lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartják az értékmentes tudományos elemzést. Beluszky (2009, 205.) szerint például a (társadalom)földrajz feladata „a »valóság« geográfia által vizsgált szegmense alapos, okadatolt állapotának, folyamatainak feltárása”, s a kutató bármilyen elkötelezettsége elvetendő, mert akkor „nem tükrözi »fénytörés nélkül« az »állapotokat«, folyamatokat – használjunk nagy szavakat: a valóságot –, [és] kevesebbet használ, mint egy higgadt elemzés.” Hasonló véleményt fogalmaz meg Nemes Nagy (2003), amikor különválasztja a reálfolyamatokra koncentrált térelméletet és térelemzést, illetve a „kívánatosra” fókuszáló társadalomelmélet-tervezés-társadalomirányítás vonalat. Míg előbbi kiindulópontja a tér s azt tölti meg „társadalmi tartalommal”, utóbbinál „a társadalmi tartalom mögé kerül a térbeli, területi szempont” (Nemes Nagy 2003, 5.). Ahogy másutt megjegyzi, bár minden térfogalom társadalmi konstrukció, de nem minden tér az (Nemes Nagy 2014). E dualista térfelfogás mellett érvel Erdősi (2014) is, mondván a természeti környezet az embertől függetlenül jött létre, tér az ember megjelenése előtt is volt és az ember kihalásával sem szűnik meg.

A fenti megközelítést, a létező „külső” világ és a szubjektíven megélt világ éles elválaszthatóságát többen elvetik, úgy érvelve, hogy a valóság leírásában mindig szükségszerűen benne van a megismerő (Faragó 2013), illetve a valóságról tett kijelentések alakítják magát a valóságot is (Varró 2004). Ahogy Czirfusz (2010) megjegyzi, az olyan értéksemlegesnek és objektívnek tűnő elemzési módszer, mint a faktoranalízis egy sor kutatói előfeltevéseken alapuló absztrakciós lépésen alapul és valójában új tereket teremt. E szemszögéből a tér nem adottság, nem „társadalmi tartalommal megtölthető” tartály (Nemes Nagy 2003), hanem politikai konstrukció (Faragó 2010). Vagy ahogy Faragó (2003, 21.)

foglalmaz: „mi emberek a térszemléletünknek megfelelően alakuló térkapcsolatainkkal és azok objektivációival hozzuk létre a térstruktúrákat.” A tér nem konténer voltát hangsúlyozva Faragó (2013) a „térbeli” helyett a „téri” jelző használatát javasolja. Az e megközelítéssel azonosuló kutatók szerint a tudományos igényű térelemzés sem a valóság objektív tükré, mert minden tudás adott szituációba ágyazottan és ha implicite is, de értékválasztásokon nyugvó előzetes feltételezések alapján jön létre, tehát normatív (Faragó 2003; Timár 2003).

A magyar tértudományos diskurzustér fenti „felosztása” természetesen nagymértékben leegyszerűsítő, s csupán a térfelfogások divergenciájának „durva közelítését” adja; koránt sincs szó két könnyen lehatárolható, homogén kutatói tábor létéről. A másodikként tárgyalt szemlélet elkötelezettjei közül a kritikai földrajz művelőinél például különösen hangsúlyosan és explicité jelentkezik a tudástermelés normatív jellege, mivel ők kutatásaik révén a társadalmi elnyomás jelenségére, újratermelődési mechanizmusaira kívánnak rámutatni, illetve aktívan is elköteleződnek az elnyomás leküzdése mellett (Jelinek 2012; Timár 2003, 2009). Mégis, azt hiszem, nagyjából helytálló, hogy az első „táborba” sorolható kutatók hajlanak a(dott) tere(ke)t a valóság eleve, az emberi értelemadástól függetlenül jelen levő részeként, dimenziójaként tekinteni, míg a második csoportba tartozók ezt a felfogást problematikusnak tartják és nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az ember általi jelentésképzés, az emberi praxis aspektusának.

Hogyan tehetőbbek építőbbé a fenti nézőpontok képviselői közti viták? E kérdés megválaszolásához először röviden áttekintem, hogy a magyar írásokban gyakran előkerülő pozitívizmus, illetve posztmodern címkék hogyan vesztek jelentőségükből a nyugati vitákban mint az elhatárolódás eszközei, s hogyan vált ezzel párhuzamosan egyre elfogadottabbá a térelméleti pluralizmus, a *különbé* konstrukcionista alapokon nyugvó térszemléletek. Második lépésben a sokféle térfelfogás közötti dialógus nehézségeire szeretnék rávilágítani, avagy arra, hogy miért „nem értenek szót” egymással a tér (terek) konstruált voltáról eltérő nézeteket vallók.

## **A pozitívizmus-posztmodern ellentétén túl: térelméleti viták a pluralizmus jegyében**

Az elmúlt másfél évtized magyar térelméleti vitáit figyelemmel követve szembetűnő, hogy a vita résztvevői a kezdetek óta gyakran állítják szembe a pozitívizmust a posztmodernnel. A fent bemutatott első (a szubjektumtól független valóság és az ember által konstruált társadalmi valóság szétválasztása mellett érvelő) nézőpont bírálata gyakran mint a pozitívizmus, a második (a fenti dualitást elvető) álláspont kritikája mint a posztmodern elvetése jelenik meg.

Faragó (2003, 36.) például Nemes Nagy (2003) tanulmányára reagálva helyteleníti abban „a természettudományoktól megkívánt objektivitásra, a hagyományos pozitívizmusra való törekvést, és annak magasabbrendűségébe vetett hitet”, s fogalmazza meg ezzel szemben posztpozitivisták álláspontját. Utóbbi egy későbbi cikkében (Faragó 2012) a pozitivista és a marxista térszemlélettel szemben definiálja, melyek – vélekedése szerint helytelenül – ragaszkodnak a fizikai-materiális terek és a szubjektív-mentális terek megkülönböztetéséhez. Ahogy fogalmaz, „a manapság leginkább elfogadható térfelfogás szerint nagyon sok tér(értelmezés) létezik, a különböző létezők sok különböző teret (mezőt) alkotnak” (Faragó 2012, 7., kiemelés az eredetiben). Válaszcikkében Nemes Nagy (2012) megjegyzi, hogy Faragó nézőpontját áthatják „a Nyugaton [...] domináns »posztmodern« térfelfogások fontos elemei, újdonságai [...] (a szerző erős szimpátiájától kisérvé)” (90.), és ismételten hangsúlyozza, hogy „a tér nem azonos a társadalmi térrel” (92., kiemelés az eredetiben). A már említett, konstrukcionista felfogást taglaló, programadó tanulmányában Faragó (2013) maga is (ismét) a posztmodern irányzat(ok) közegében helyezi el a tér dologi természetét tagadó álláspontját: „a tér [...] mindig más létezésében és a megfigyelés során konstruálódik”, (20., kiemelés az eredetiben) és azt újra a „szcientista, empirista, pozitivista szemlélettel” szemben pozicionálja.

A pozitívizmus, illetve a posztmodern kritikája más szerzők írásaiban is megjelenik. Az előbbivel találkozhatunk például Timárnál (2009, 228.), aki a kritikai földrajz védelmében (Ben Aggert idézve) jegyzi meg, hogy a „kritikai társadalomelmélet a pozitívizmussal több kérdésben is szembehelyezkedve azt állítja, hogy »a tudás nem egyszerűen reflexiója egy 'kinti' inaktív világnak, hanem természettudósok és teoretikusok aktív konstrukciója«”. Ami a posztmodernről illeti, kritikusai azt túlságosan relativizáló (Erdősi 2014) és homályos (Dusek 2012) divatirányzatként vetették el (Probáld, Szabó 2005) a magyar tértudományos szakirodalomban.

A pozitivista és posztmodern térfelfogás szembeáll(it)ása a magyar vitákban sok tekintetben a nyugati tértudományokban évtizedekkel ezelőtt kezdődő és mára nagyjából elcsitul vitákat idézi. Az 1990-es évekre Nyugaton szinte sértéssé vált valakit pozitivistának nevezni (Hoggart, Lees, Davies 2014), mára azonban árnyaltabbá vált az irányzat megítélése. Többen rámutattak, hogy „a” pozitívizmus/pozitivisták kutató helyett helyénvalóbb a pozitivistikus, illetve a „statisztikai/kvantitatív módszerrel dolgozó” címke (Fotheringham 2006; Kitchin 2006) és hogy e módszerek is a kritikai földrajz szolgálatába állíthatók (Sheppard 2014). Ehhez az árnyaltabb képhez kétségtelenül hozzájárult az is, hogy bár az érintett kutatók fenntartják, hogy a megfigyelésből, mérésből való kiindulás és a kvantitatív módszertan biztosít tudományosan megalapozott eredményeket, ugyanakkor elismerik, hogy roppant nehéz, ha nem lehetetlen a pozitívizmus feltételezéseinek teljes mértékben eleget tevő kutatómunkát végezni (Fotheringham 2006; Sheppard 2014). Erre utaló megjegyzések a magyar szakirodalomban is találhatók: Nemes Nagy (2007) például a kvantitatív tér-

elemzési eszközök statisztikai jelentésének, tartalmának végiggondolására is kitér, Beluszky és Sikos pedig „szubjektív elemeket is igénylő döntéseket” (idézi Czirfusz 2010, 1.) említi a faktoranalízis kapcsán. Mindazonáltal a magyar kutatók – akárcsak nyugati kollégáik – általában közömbösek a „mély” filozófiai kérdések iránt és sokuknak vélhetőleg kevés fogalma van arról, hogy melyek is pontosan a pozitívizmus premisszái (vö. Fotheringham 2006).

A posztmodernért annak '80-as évekbeli kibontakozásakor Nyugaton sem sokan lelkesedtek; a többség az éppen aktuális divatnak tekintette és alig vett róla tudomást (Dear 1994). A marxista irányultságú kritikusok többek között azt vetették a posztmodern szellemben (illetve a más poszt- előtagú – posztstrukturalista, posztmarxista, posztkoloniális – irányzatok szellemében) írók szemére, hogy túlhangsúlyozzák a diszkurzivitás és az interpretáció dimenzióit és ezért képtelenek mélyrehatóan elemezni a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségeket (Imrie, Pinch, Boyle 1996; Martin 2001), illetve hogy aláássák a tudományos előrehaladásba és az azáltal társadalmi haladásba vetett hitet (Bassett 1999; Sayer 1993). Ma azonban széles körben elfogadott a posztmodernre (posztmodernítésre) mint olyan szemléletmódra (állapotra) tekinteni, mely elismeri, hogy a modern totális igényű, rendszerező hajlama (mely pl. megnyilvánul a kronologikus történelemszemléletben is) sohasem megvalósítható illúzió (ilyen értelemben tehát sosem voltunk modernek), s mely nem próbál elhallgattatni (még ha tudattalanul is) a modern projektbe nem illő elemeket (l. Clarke 2006). E meghatározásból egyértelmű, hogy a posztmodern címke „alatt” igen sokféle és sokszor egymással vitázó megközelítés is megfér.

Ez igaz egyébként a posztmodernnel gyakran párhuzamosan, illetve annak szinonimájaként<sup>3</sup> (lásd pl. Faragó 2013; Sayer 1993) használt posztstrukturalizmus címkére is, amelyet – a posztmodernnel ellentétben – gyakran használnak egyes kutatók ma is<sup>4</sup> inspirációs forrásaik megnevezésére és saját munkájuk kategorizálására. Persze a posztstrukturalista eszmék szimpatizánsait összeköti, hogy – a strukturalizmussal ellentétben – a jelentések (identitások, intézmények, struktúrák) instabil voltát hangsúlyozzák és arra fókuszálnak, hogy hogyan rögzülhetnek azok mégis tartósan. Mégis, ezt sokféleképp teszik: míg a megközelítések zöme csupán emberi aktorokat vesz figyelembe, addig például a cselekvő-hálózat elmélet (lásd pl. Latour 2005) az emberi és nem emberi aktorok hálózataként értelmezi a struktúrákat. Ezt a posztstrukturalizmuson belüli elméleti pluralizmust egyre egyértelműbben tükrözi a magyar tértudományos szakirodalom is. Boros (2010) például többek között Foucault, Derrida és Deleuze munkáira támaszkodva mutatja be a diskurzuselemzés alkalmazási lehetőségét a településföldrajzban, Berki (2017) pedig a cselekvő-hálózat elmélet főbb premisszáit és társadalomföldrajzi alkalmazásának hozadékát tárgyalja.

Összességében a kortárs nyugati társadalomföldrajzban egyre inkább a térelméleti pluralizmus elfogadása lett a norma (Aitken, Valentine 2006; Merriman et al. 2012), ezzel párhuzamosan a térelméleti vitákban is meghaladottá vált többek között a pozitívizmus és a posztmodern/posztstrukturalizmus

éles szembeállítás. Az elméleti választvonalak összetettségét jól megvilágítja Dixon és Jones (2004) felosztása, mely az ontológia „rendezett”, illetve „kaotikus” és az episztemológia „objektív”, illetve „szubjektív” felfogása alapján különbözteti meg a kortárs társadalomföldrajzban fellelhető négy nagy irányzatot (1. táblázat).

A sémából kitűnik, hogy a pozitívizmus kritikája nemcsak a posztmodern talaján fogalmazható meg (s nem is csak onnan fogalmazódott meg), hanem a humanizmus vagy a kritikai realizmus oldaláról is. Egyik szembeállítás hiányossága a táblázatnak ugyanakkor – s ez rámutat a bináris osztályozás problémájára –, hogy nem helyezi el a különösen David Harvey munkássága révén a nyugati (marxista irányultságú) társadalomföldrajzban befolyásos történelmi-földrajzi materializmust. E kérdéskör messze túlmutat e tanulmány keretein, de ehelyütt hasznos megemlíteni a marxizmus, illetve a történelmi-földrajzi materializmus és az Andrew Sayer fémjelzte kritikai realizmus<sup>5</sup> komplex viszonyáról szóló, a közelmúltban is élénken folyó vitákat (Brown, Fleetwood, Roberts 2002; Cox 2013; Pratt 2013).

Sayer és Harvey térfelfogásai között kétségkívül felfedezhető némi párhuzam. Sayer (1984) szerint a tér adott, oksági erővel bíró természeti és társadalmi objektumok közti viszonyok által jön létre és nem redukálható ezen objektumokra. A tér jelentőségét („*how space makes a difference*”) a különböző objektumok közti partikuláris, esetlegesen (*contingent*) alakuló relációk határozzák meg. Harvey úgy vélekedik, hogy a tér (és az idő) nem abszolút és nem a folyamatokon kívül helyezkedik el: a különféle fizikai, biológiai és társadalmi folyamatok sokféle teret és időt (tér-időt) implikálnak, vagyis (és itt utal Lefebvre-re) saját területet és idejüket *termelik* (Harvey 1996, 53., kiemelés az eredetiben). Sayer és Harvey elutasítják tehát azt a pozitivist (pozitivistikus) premisszát, hogy az empirikus szabályosságok megfigyelése magyarázó erővel bír (többek közt) a térre vonatkozóan, és mindketten relacionális térfelfogást fogalmaznak meg.

Ugyanakkor nem elhanyagolható különbségek is vannak nézeteik között. Harvey kiindulópontja, hogy a kapitalizmust belső ellentétek feszítik; számára a kapitalizmus földrajza a vizsgálódás tárgya (Cox 2013). Még pontosabban szólva, premisszája az, hogy a tér ontológiailag szükségszerű a kapitalizmus túléléséhez (Castree 2002). Sayer szerint ezzel szemben nincs értelme ilyen magas absztrakciós szinten általános kijelentéseket tenni a térről: a tér ontológiailag a „kapitalizmuson túl” egy sor más folyamat által is konstituálódik, és konkrét

1. táblázat: A kortárs földrajz fő bináris ellentétpárjai és paradigmái  
*Key binaries and paradigms in contemporary geography*

		Ontológia	
		Rendezett	Kaotikus
Episztemológia	Objektív	Pozitívizmus ( <i>spatial science</i> )	Kritikai realizmus
	Szubjektív	Humanizmus	Posztstrukturalizmus

Forrás: Dixon, Jones 2004, 383.



vizsgálódás mutathatja csak meg, hogy ezek hogyan jelennek meg egy adott kontextusban (a párhuzamok és ellentétek részletes tárgyalásáról lásd Castree 2002).

A fentiekből kitűnik az egyes irányzatok, megközelítések pontosabb jellemzésének szükségessége. Faragó (2013, 20.) bár szembehelyezkedni látszik a marxista és a realista álláspontokkal, utóbbiakat kissé elnagyoltan definiálja. Álláspontja, hogy a „fizikailag megjelenő teret is a dolgok és azok egymáshoz viszonyított pozíciói hozzák létre, azok létrejöttével konstruálódik”, meglepő hasonlóságot mutat a Harvey-féle térfelfogással. Azon megjegyzése pedig, hogy a tér „[m]indig a megfigyelés tárgyának és az alkalmazott módszereknek, eszközöknek megfelelően mutatja meg számunkra konkrét megjelenési formáját”, úgy tűnik, Sayer nézetére hajaz. Nem segíti továbbá a dialógust – amint azt Nemes Nagy (2012) szóná teszi – a címkék (bár burkoltan, de) dehonesztáló és differenciálatlan használata. Bár Faragó (2013, 25.) is megjegyzi, hogy jelentősen leegyszerűsítve csoportosít irányzatokat, a szcientista, empirista, pozitivist, realista, materialista és marxista megközelítések „egy kalap alá vétele” nem szerencsés. De nem az Nemes Nagy (2012, 92.) részéről annak sugalmazása sem, hogy Faragó és a téri valóságot alapvetően társadalmi konstrukciónak feltételezők „belegyönyöröd[nének] a »társadalomba«, s az sem, amikor bibliai utaláshoz folyamodik („a Teremtés nem a Hetedik nappal kezdődött!”) a természet elsőbbségének alátámasztására.

Az egyes megközelítések pontosabb számbavétele, illetve saját szemléletünk előbbiekhöz való viszonyának mélyebb tárgyalása tehát mindenképp szükséges a térfelfogások közti eredményesebb dialógushoz. A precízebb fogalmazás rámutathat az elsőre ellentétesnek tűnő megközelítések, álláspontok közti egyezésekre is. Ez nem jelenti azonban, hogy lehetséges a vitázó nézőpontok közt valamiféle („végleges”) *megegyezés* – mindenekelőtt azért, mert a megközelítések közt gyakran áthidalhatatlan filozófiai ellentétek feszülnek. Tanulmányom következő fejezetében ezt a kérdéskört tárgyalom, a „társadalmi konstrukcionizmus” körüli vitákból kiindulva.

## **A térfelfogások közötti dialógus (filozófiai gyökerű) nehézségeiről**

Bár Nyugaton a konstrukcionizmus<sup>6</sup> mára a társadalomtudományi, illetve szűkebben a társadalomföldrajzi kutatások közös nevezőjévé vált, továbbra is képlekeny, szerteágazóan interpretált és sokat vitatott fogalom. Demeritt (2002) a természet társadalmi konstrukcióként való értelmezéséről szóló írásában Hacking (1999) nyomán a konstrukcionizmus két fő típusát különbözteti meg. Az első célja, hogy valamilyen hamis(nak vélt) képzetet megcáfoljon vagy rámutasson arra, hogy egyes magától értetődő képzetek korántsem természetesekek (*constructionism-as-refutation*). Az empiricizmus, pozitivizmus és kritikai



realizmus mellett elkötelezett kutatók (általában) elfogadják a konstrukcionizmus ezen felfogását, amely megfelel a Sayer (1997) által, „gyenge konstrukcionizmusnak” (*weak constructionism*) nevezett nézőpontnak. Eszerint az emberi tudás és a társadalmi intézmények társadalmilag konstruáltak, de a tudás a kutatótól függetlenül létező tárgyakra vonatkozik és bizonyos értelemben objektív (lehet). Ahogy Sayer (1997) megjegyzi, miután egy intézmény konkrét eszközökben és kapcsolatokban objektívalódott, már nem minden róla alkotott tudáskonstrukció állja meg a helyét a gyakorlatban. A konstrukcionizmus második fő típusa „filozofikusabb” (metafizikusabb) jellegű és a valóság vagy bizonyos entitások konstruált mivoltát feltételezi (*constructionism-as-philosophical-critique*). Ezt az „erős konstrukcionizmust” (*strong constructionism*) sokszor a posztmodernnel azonosítják, de – ahogy arról fentebb már volt szó – ez elfedi a szemléletmódok sokféleségét és sokszor divergens voltát. Demeritt (2002) szerint ide sorolhatók többek között a valóság (egy-egy elemének) diszkurzív konstrukcióját feltételező megközelítések (pl. Butler, Haraway), de Latour cselevő-hálózat elmélete is, mely a konstruálás folyamatjellegére és annak materiális aspektusaira kíván rávilágítani; utóbbi elmélet eszerint realista konstrukcionizmusnak mondható (Alvesson, Sköldbberg 2009).

A hazai térelméleti vitákban Faragó (2013) konstruktivizmust propagáló, egyébként hiánypótló cikke a konstruktivista címke széles körben való elfogadottságát említi, de annak változatos jelentéstartalmaira és vitatott jellegére csak röviden utal. Bevallottan tömör személyes interpretációja inkább azt sugallja, hogy „a” konstruktivizmus évezredes gyökerekkel rendelkezik és relatíve egységes irányzat. Jóllehet említi az erős és gyenge konstrukcionista nézőpontok közti különbséget, azt talán mégsem hangsúlyozza kellően, hogy saját, az önszerveződést előtérbe helyező és számos inspirációs forrást szelektíven ötvöző álláspontja csupán egy a számtalan lehetséges konstrukcionista álláspont közül. Ez vélhetően részben annak tudható be, hogy Faragó tanulmánya ambiciózus: egyszerre próbálja a hazai tértudományok elmélethiányát pótolni és egy sajátos konstrukcionista értelmezési keretet felvázolni. Kritikusainak társadalmi térről való megjegyzéseit olvasva (Erdősi 2014; Nemes Nagy 2014) azonban kivehető, hogy ők is konstrukcionista, bár ők a konstrukcionizmus „gyenge változatát” tartják elfogadhatónak. Bár elsőre tehát úgy tűnik, hogy a magyar térelméleti viták a konstrukcionizmus és annak ellenzői között újultak ki, valójában nálunk is a konstrukcionizmus különféle értelmezései között húzódik a fő válaszvonalak.

Ezeknek a feloldhatatlan filozófiai jellegű válaszvonalaknak a tudatosítása elengedhetetlen a félreértések tisztázásához.

A konstrukcionista álláspontok közötti dialógus egyik fő akadály a hazai tértudományokban – akár csak Nyugaton – az, hogy az álláspontok közti filozófiai válaszvonalokról (illetve azok áthidalhatatlanságáról) hajlamosak megfeledkezni a vita résztvevői. Ehhez hozzájárul az a szóhasználat is, mely azt sugallja, hogy a konstrukcionizmusnak „fokozatai” vannak, tehát hogy a különböző konstrukcionista szemléletek képviselői „csupán” abban nem értenek

egyed, hogy „milyen messzire mehetünk” a világ (egy-egy aspektusai) konstruált voltának feltételezésében. Ezt a felfogást erősíti az „erős” és a „gyenge” jelzők használata, illetve amikor a konstrukcionista megközelítéseket (állítólagos) radikalizmusuk foka szerint tárgyalják. Utóbbira példa Alvesson és Sköldbberg (2009) áttekintése, melyben a konstrukcionista felfogás négy fokozatát különböztetik el. Az első fokozat a kritikai konstrukcionista szemlélet, melynek képviselői arra kívánnak rámutatni, hogy a valóság valamely természetesnek, magától értetődőnek tekintett aspektusa, része társadalmilag konstruált. A második fokozat a szociológiai konstrukcionizmus, mely szerint a társadalom széles körben osztott jelentéstársítások és konvenciók révén termelődik (újra) és ezért társadalmilag konstruálnak tekinthető. A harmadik fokozat a tudásemélet konstrukcionista felfogása, mely minden tudást társadalmi konstrukciónak tekint. Végül a konstrukcionizmus legradikálisabb megnyilvánulási formája az ontológiai konstrukcionizmus, amely azt feltételezi, hogy a valóság maga társadalmi konstrukció.

Bár a fenti kategorizálás nem haszontalan, azt a hamis benyomást erősíti, hogy a konstrukcionista megközelítések egy kontinuum mentén helyezkednek el. Valójában azonban eltérő filozófiai előfeltevéseken alapuló szemléletmódokról van szó. Ez nem csupán azt jelenti, hogy e megközelítések más ontológiai és episztemológiai premiszákra építenek, hanem (esetenként) azt is, hogy mást értenek ontológia és episztemológia alatt, illetve másképp kapcsolják össze a kettőt. Bár a magyar, térelmélettel foglalkozó szakirodalomban nem találkoztam az ontológia/lételemélet, episztemológia/ismeretelmélet fogalmak explicit definíciójával, azt hiszem, helytálló az a megállapítás, hogy a tanulmányokban általános a felfogás, miszerint az előbbi a „Mi létezik? Mi a valóság?”, az utóbbi pedig a „Mit tudhatunk a valóságról, a létezőről?” típusú kérdésekre ad választ. A kettő közül általában a második kap kitüntetett figyelmet: Benedek (2002) ismeretelméleti sokféleségről ír és Faragó (2013) cikkének címében is ismeretelmélet szerepel. Faragó továbbá úgy véli, hogy ugyanarról a létező entitásról, mondjuk egy városról különböznek egyes aktorok ismeretei, tudásai (Faragó 2013, 9.).

A fenti, impliciten általános érvényűnek tekintett ontológia- és episztemológiáfelfogás, mely szerint az ontológia logikailag megelőzi az episztemológiát, korántsem az egyedüli lehetséges felfogás, hanem azon realista irányzatok (pl. a pozitívizmus vagy a kritikai realizmus) sajátjai, melyek szerint 1. van egy világ (ontológia), amely 2. megismerhető (episztemológia). A realista beállítottságúak meggyőződése, hogy a valóság adatok formájában tárul a kutatók elé, és a megfigyeléseket – például a társadalmi tér pozitív autokorreláltságát (Nemes Nagy 2003, 2007) – rögzítő kutatói nyelvezet a valóság közvetlen és transzparens reprezentációja (Hoggart, Lees, Davies 2014). Ezzel szemben a posztstrukturalista perspektívák fókuszában a „létrejövés” (*becoming*), más szóval a (rögzültnek tűnő) identitások, intézmények, struktúrák, terek) létezés(ének) lehetőségfeltételei állnak. Számukra a megfigyelt valóság az episztemológia, a megismerési mód

függvénye. A fenti példánál maradva a társadalmi jelenségek térbeli együttmozgása nem tény, az arra vonatkozó megfigyelést egy „előzetes absztrakció”, a koordináta-rendszerben való gondolkodás teszi lehetővé (Dixon, Jones 1998). E szemszögből problematikus, hogy egyes módszereknél – mint például a faktoranalízis esetében – a kutató látens, mérhető változókkal leképezhető dimenziók munkálását feltételezi a háttérben anélkül, hogy ezt explicitte (és potenciálisan kritika tárgyává) tenné (Czirfusz 2010). A posztstrukturalista nézőpontokkal azonosulók szerint ezért a fenti ontológia- és episztemológia-felfogás olyan, mint ha a kocsiit fognánk a lovak elé (Dixon, Jones 1998); azt hangsúlyozzák, hogy bár valóban van egy világ, ez a kijelentés már szükségszerűen magában foglal arról valamiféle tudást és ismeretet. Faragó (2013) cikke is utal erre, de nem említi, hogy egyes posztstrukturalista gondolkodók (pl. Derrida) számára nemcsak, hogy az ontológia és episztemológia sorrendje fordított, hanem nincs is értelme a megkülönböztetésüknek (Bates, Jenkins 2007).

A fentiek figyelmen kívül hagyása gyakran azt eredményezi, hogy kutatók saját (implicit) filozófiai feltevéseikből kiindulva bírálják egy fogalomnak a sajátjuktól alapvetően eltérő filozófiában gyökerező értelmezését. Ez a tévedés – mely egy bizonyos szintű „filozófiai tudatosság” hiányából adódik – sok félreértéshez vezet(ett) a nyugati (társadalom) földrajzi körökben, és úgy vélem, a bevezetőben említett, a magyar tértudományokban felismerhető két csoport közti eszmecsere eredménytelenségéért is jórészt ez okolható.

Jó példa a filozófiai tudatosság hiánya miatti félreértésekre a diskurzus fogalma, melyet általában (bár sokszor impliciten) realista premisszáknak mentén, a valóság nyelv általi reprezentációjaként, a társadalmi gyakorlatok nyelvi-szemantikai – tehát alapvetően nem materiális – dimenziójaként szokás értelmezni. E nem materiális fókusz miatt a diskurzív megközelítések azon kutatók számára sem bírnak elégséges elemző-magyarázó erővel, akik egyébként elismerik a (fenti értelemben vett) diskurzus szerepét a valóság alakításában. Czirfusz (2011) például úgy érvel, hogy a foglalkozási átrétegződést „puszta” diskurzusként tekintve lemondunk a materiális tartalmak figyelembevételéről, s főleg a diskurzus valós jelenségekkel történő ütköztetéséről. Timár (2016) hasonlóképpen úgy véli, hogy a tér diskurzív konstrukciójáról<sup>8</sup> beszélve nem ragadhatjuk meg a tértermelést a maga teljességében, tehát mint materiális aspektusokat is magában foglaló jelenséget.

A különböző, például Foucault (1981, 1991), valamint Laclau és Mouffe (2001) munkája ihlette posztstrukturalista megközelítések a diskurzus(oka)t úgy tekintik, mint a tágabban értelmezendő, nyelvi és nem nyelvi, materiális-intézményi elemeket egyesítő társadalmi praxist (Hook 2001; Jørgensen, Philips 2002; Mattisek, Reuber 2004; Torfing 2005). Ennek megfelelően nem is beszélnek „diskurzív konstrukciókról”, hanem úgy fogalmazzák, hogy a társadalmi jelenségek diskurzusban *konstituálódnak* – utalva ezzel arra, hogy a diskurzust nem nyelvhasználatként, hanem értelemadó ontológiai mezőként fogják fel. Ez utóbbi szemszögből tehát az a kijelentés, hogy valami – pl. a ré-

gió – egy adott diskurzusbán, illetve általa jön létre (Varró 2004) nem úgy érteendő, hogy pusztán az arról való beszéddel bárki által létrehozható (vö. Probald, Szabó 2005; Szabó 2005), hanem hogy azt mint társadalmi-téri jelenséget hatalmi viszonyokkal átszőtt és azok által intézményesen alakított beszéd- és cselekvésmódok hozzák létre. Posztstrukturalista perspektívából ezért a diskurzuselemzés nem csupán szövegelemzés, hanem egy tágabb „praxishalmaz” – ideértve a releváns intézményi struktúrákat, hatalmi viszonyokat, fizikai objektumokat – mélyinterjúkon, résztvevő-megfigyelésen (is) alapuló értelmezése, „sűrű leírása” (*thick description*) (Howarth 2005). A pontosság kedvéért ehelyütt megjegyzendő, hogy „posztstrukturalista diskurzusfogalom” nem létezik, mert a különböző posztstrukturalista ihletésű perspektívák különböző diskurzusfogalmakat használnak (Jørgensen, Phillips 2002; Torfing 2005). A „legszélsősége” talán a Laclau és Mouffe (2001) nevével fémjelzett diszkurzuselmélet, mely szerint minden társadalmi jelentés diskurzusbán konstituálódik.

A „posztstrukturalista diskurzusfogalom” kritikája tehát – amennyiben a materialitás figyelmen kívül hagyására vonatkozik – alaptalan és tulajdonképpen abból adódik, hogy a kritikusok saját diskurzusfogalmukból kiindulva bírálják egy gyökeresen eltérő értelmezést. Felvethető persze, hogy a diskurzus praxisként való értelmezésével az előbbi fogalom a köznyelvben használatostól<sup>9</sup> eltérő jelentést tartalmat kap és ezzel mintegy „kínálja magát” a félreértések számára<sup>10</sup>, illetve a félreértéseket táplálja, hogy sokszor a fenti diskurzusfogalommal szimpatizálók is csupán szövegelemzésre szorítkoznak (Boros 2010; Glasze 2007; Glasze, Mattisek 2009). Nem melegség, de egyelőre kevés a fenti értelemben vett diskurzuselemzés végzését segítő, konkrét(abb) módszertani útmutató (Glynos, Howarth 2007; Howarth 2005; Sharp, Richardson 2001), melyek hiányában a diskurzuselemzést felvonultató munkák joggal vetik fel a kutatói elszámoltathatóság kérdését. Másrészt vélhetőleg az eltérő fogalomválasztás vagy a figyelmezből kritikusi olvasat sem segítene a realista és a nem realista irányultságúak közti vitát végleg lezárni a diskurzus(elemzés) kapcsán (sem). A praxiselemzésként értelmezett posztstrukturalista diskurzuselemzés ugyanis végeredményben nem más, mint a társadalmi aktorok öninterpretációja, illetve saját praxisuk kutatói (tehát másodrendű) interpretációja (*second-order interpretation*) (Howarth 2005). Mint ilyen azonban valószínűleg sosem vívja ki a realisták maradéktalan elismerését, mivel az ő szemükben a tudományosság megítélésének alapja az objektív világ (Fragó 2013).

A fentihez hasonló félreértések elkerülése azért is nehéz, mert az ontológia és episztemológia gyökeresen eltérő felfogása miatt a különböző „táborba” tartozók teljesen nem is tudják a másik megközelítését és a hozzá tartozó fogalomrendszert anélkül elismerni, hogy azt alárendelnék saját filozófiai előfeltevéseiknek. A realista beállítottságúak a posztstrukturalista megközelítésekre ugyanis „csak” mint a világra, a valóságra vonatkozó másik, a sajátjukkal vetélkedő (és e vetélkezésben szükségszerűen „alulmaradó”) leírásokra tudnak tekinteni. A posztstrukturalista nézeteket vallók ugyanakkor a realista irányultságú perspektívákat „csak” mint egy lehetséges (fenomenológiai gyökerű) világ-

képet tudják értelmezni (Hoyningen-Huene, Oberheim, Andersen 1996). Persze a posztstrukturalista gondolkodás mellett elkötelezettek sem tagadják, hogy létezik egy világ, de ők nem értenek egyet a realista beállítottságúak azon, szubjektum-objektum dualitást implikáló nézetével, hogy az egyes megközelítések „a” világra vonatkoznak (Laclau, Mouffe 2001), melynek tehát van egy bizonyos létformája (Torfing 2005).

Többek között az ontológia és episztemológia eltérő felfogására (bár ennek belátása nem kézenfekvő – lásd alább) vezethetők vissza a tér- és a földrajztudomány értelmezésének különbségei is. A posztstrukturalista (illetve helyesebben nem realista<sup>11</sup>) szemléletet vallók a természet- és társadalomföldrajz dualitását „csak” mint két (a fenti értelemben vett) diskurzus létét tudják értelmezni, ezért számukra a természetföldrajz is végeredményben társadalmi. Ez nem a természetföldrajz tárgyának, a materiális valóság létének megkérdőjelezését jelenti, hanem „csupán” annak a már említett ontológiai kiindulópontnak a kifejeződését, hogy a valóság leírásában mindig szükségszerűen benne van a megismerő (Faragó 2013). Vegyük például a Nemes Nagy (2012) által említett paleontológia példáját: a nem realisták nem tagadják a Föld különböző rétegeiből előkerülő növényi és állati maradványok létét, de nézőpontjukból ezek a paleontológia diskurzusában – mely magába foglalja a diszciplína fogalomkészletét, rendszerező elveit, elfogadott módszereit, intézményes szervezetét – nyernek speciális értelmet mint tudományos értékkel rendelkező, kutatásra érdemes *fossziliák* (Kutassy 1927). E megközelítésben tehát a *fossziliák* társadalmi konstrukciók: azok valósága (valós volta) a paleontológia diskurzusában konstituálódik. A természetföldrajzok (illetve a realista irányultságú társadalomföldrajzok) számára ez a felfogás nem elfogadható, mert saját (fenti értelemben vett) tudományos kutatói identitásukat látják általa megkérdőjelezve. A nem realista irányultságúak azonban másképp tekintenek mind saját kutatási tárgyukra, mind a másokéra: azt alapvetően mint – bár sokszor múltba vesző és elsőre nem is kivehető – értékválasztások eredőjeként közelítik meg és kiemelt figyelemmel viseltetnek annak (tág értelemben vett) „politikai projektekbe” való beágyazottsága iránt. Ez a „politikaibb” hozzáállás a kutatás tárgya politikai voltának hangsúlyozásától (a régió kapcsán Faragó 2010, a paleontológia nemzeti identitásépítésben betöltött szerepéről Martínez 2012) az elméleti kutatómunka civil, aktivista tevékenységekkel való összekapcsolódásáig terjedhet (mint a „népföldrajz” vagy a kritikai városkutatók esetében, lásd G. Fekete 2003; Jelinek 2012).

## Záró gondolatok a térelméleti pluralizmus gyakorlati megvalósításáról

A térelméleti viták gyümölcsözőbbé tételéhez kulcsfontosságú tehát annak felismerése, hogy nincs olyan semleges, a különböző filozófiai megközelítések „fe-

letti” metafizológiai nézőpont, ahonnan nézve a realisták és a nem realista irányultságúak nézeteltérése feloldható lenne (Furlong, Marsh 2007; Plant 2012).<sup>12</sup> A metafizológiai gondolkodás (*second-order metaphilosophy*) itt mint „másodrendű”, a saját „elsőrendű” filozófiai felfogásra, meggyőződésre (*first-order philosophy*) és annak mások filozófiai felfogásához való viszonyára való reflektálásként értendő (Plant 2012). Amint láthattuk, metafizológiai szintű reflexió – melynek alapja az a felismerés, hogy a személyes filozófiai felfogás csupán egy a lehetőségek közül – a realista és a nem realista kiindulópontból is lehetséges, de sem a realisták, sem a nem realisták nem tudják e metafizológiai szinten (sem) az elsőrendű meggyőződéseiket teljesen „levetkőzni”. Sőt, valójában kérdéses, hogy maga az a csupán metafizológiai szinten lehetséges felismerés, hogy az ontológia-episztemológia reláció különféleképp értelmezhető, mennyire várható el egyes kutatóktól, hisz ez saját, mély meggyőződéssel „hitt” felfogásuk időleges „felfüggesztését” feltételezi.

De akkor hogyan léphetünk túl a divergens filozófiai feltevésekben gyökerező megközelítések pusztá egymásmellettségén? Tanulmányom hátralévő részében ezekre a kérdésekre fogalmazok meg kétféle válasz(kezdemény)t: egy naiv-optimistát és egy realista-pesszimistát (ahol a „realistát” a szó köznapri értelmében használom).

A naiv-optimista szcenárió arra a meggyőződésre épít, hogy a társadalomtudományos kutatói gyakorlatban a filozófiai válaszvonalaknak nem kell(ene) túl nagy jelentőséget tulajdonítani. Az olvasó itt esetleg joggal kapja fel a fejét, hisz a tanulmány épp e válaszvonalat helyezte középpontba. Azonban ahogy Benedek (2002, 21.) találónan megállapítja: „Nem lehet célunk különböző tudományepisztemológiai dichotómiák [a tanulmány korábbi megjegyzései szellemében tudományontológiai dichotómiák, még pontosabban tudományontológiai pluralizmus – V. K.] megoldása, viszont tudnunk kell ezek létezéséről és az általuk felvetett problémákról.” A társadalomtudományos kutatói gyakorlatnak elsősorban konkrét társadalmi problémákra kell fókuszálnia (Kivinen, Piironen 2006; Sheppard 2014). Vagyis – Kivinen és Piironen (2006) wittgensteini pragmatizmusra építő megfogalmazásával élve – az „ontológia (filozófiai) nyelvi játéka” helyett a „társadalomtudomány nyelvi játékát” kell folytatnunk, mely aktuális kérdésfelvetésekre irányulva, megalapozott módszertant követve hoz létre használható tudást. Ez persze nem jelenti az ontológiá(k)ról és episztemológiá(k)ról szóló térelméleti eszmecsere hiábavalóságát, de az eszmecserenek elsősorban nem a másik fél „meggyőzésére” kell irányulnia. Ehelyett nagyobb nyitottságra van szükség ahhoz, hogy mélységében megértsük „a másik” által képviselt gondolatrendszer, illetve hogy annak saját (és nem önmagunk) premisszáit tükrében rámutassunk esetleges belső inkonzisztenciájára. Utóbbira jó példa Czirfusz (2010) faktoranalízisről szóló cikke.

A pragmatikus megközelítésben persze könnyű kivetnivalót találni: a realista beállítottságúak nehezményezhetik a tudományos tudás objektivitására vonatkozó feltételezés elhagyását, a nem realisták pedig joggal vethetik fel,



hogy az „aktuális kérdésfelvetés” és a „társadalmi használhatóság” alapvetően politikai természetű fogalmak. Ezek kétségkívül megfontolandó ellenvetések, de az ezekre való túlzott összpontosítás visszavezet az ontológia nyelvi játékához és – naiv-optimista nézőpontból legalábbis – könnyen belátható, hogy ez a tértudományok esetében nem segíti a produktív eszmecserét és ez a nyelvi játék nem is lehetséges.

Nem segíti a produktív eszmecserét, mert ahogyan azt Sheppard (2014) a (kritikai) városföldrajz kvantitatív és kvalitatív vonalának szembeállítására kapcsán megjegyzi, a társadalomjobbító elkötelezettséggel nem fér meg az egyes megközelítések tiszta és koherens voltát feltételező hamis ideálok (lásd alább) kergetése. E társadalomjobbító elkötelezettség persze különböző módon jelenik meg a divergens filozófiai elkötelezettségű kutatóknál (lásd Beluszky 2009; Timár 2009), de – megint csak naiv-optimista nézőpontból – felismerhetők átfedések is. Filozófiai nézetektől függetlenül közös érdeklődési terület például a regionális egyenlőtlenségek kezelése (Nemes Nagy 2003; Nemes Nagy, Tagai 2011; Varró, Faragó 2016), azonban az erre irányuló kutatások sokszor nem vesznek egymásról tudomást, holott a különböző filozófiai alapú kutatások egymásra reflektálva pontosíthatnák meglátásaikat és felismerhetnék, hogy egymást mely pontokon egészíthetik ki. A nem realista szerzők (pl. Varró, Faragó 2016) írásaiból például általában nem derül ki, hogy mit is értenek pontosan regionális egyenlőtlenségeken; a realista meggyőződésűek ugyanakkor eredményeik területpolitikai javaslatná fordításuknál hajlamosak figyelmen kívül hagyni a politikai dimenzió összetettségét (pl. Nemes Nagy, Tagai 2011 a regionális politika megfelelő területi beavatkozási egységéről).

Az ontológia nyelvi játékát szigorúan véve nem is igen lehetséges folytatnunk, mivel az nem engedi a filozófiai következetlenséget. Mégpedig utóbbi a társadalomtudomány nyelvi játékának természetes velejárója: a kutatói praxisban – függetlenül attól, hogy az realista vagy nem realista meggyőződésben gyökerezik – eddig is ötvöződtek a divergens megközelítések. Ahogy Timár a pozitivisták és értékeslegesen földrajztudomány lehetősége mellett kiálló, illetve az azt elvető (kritikai) földrajzosok közti vitákról megjegyzi: „nem az egyik vagy másik vélemény abszolút igazságáról, hanem két eltérő, de egymás mellett régóta megélő (sőt, valljuk be, esetleg saját egyéni kutatópályáinkon is könnyen keveredő, átalakuló) tudományfelfogásról van szó” (Timár 2009, 229., saját kiemelés). A gyakorlatban tehát gyakran (explicit reflexió nélkül) keverednek filozófiai szempontból eltérő (ellentétes) megközelítések és koncepcióértelmezések. Egyes neomarxista meggyőződésű kutatók például posztstrukturalista forrásokra is hivatkozva, azoknak mégis ellentmondva úgy használják a diskurzus fogalmát mint – az alapvetően a kapitalista felhalmozás (újra)termelte – térbeli-társadalmi valóság adott, befolyásos aktorok általi reprezentációját, s ennek értelmében szöveggént elemzik a diskurzus(oka)t (González 2011; McGuirk 2004).<sup>13</sup>

A filozófiai válaszvonalakon átívelő konstruktív eszmecserének azonban több akadály is van, ezért számolnunk kell a realista-pesszimista szcenárióval is. Az egyik fő akadály a „címkékben való gondolkodás” s a tény, hogy a gyakori



ismétlés révén az egyes címkékhez kapcsolódó leegyszerűsítő jellemzők idővel rögzült asszociációkká válnak, gátolva egy-egy konkrét kutatás gondolatrendszereinek és módszertanának mélyebb megismerését. Az ontológiai-episztemológiai kérdések azonban végeredményben mindig a társadalmi rendre is vonatkoznak (Latourt idézi Demeritt 2002) – nemcsak a kutatás tárgyára szűkítve, hanem beleértve a kutatómunkát, annak kontextusát is. A térelméleti címkék kutatói identitások és tudománypolitikai, intézményi-hatalmi pozíciók kifejeződései, a „kutatói lét” tágan vett „materiális bázisa” (intézményi státuszok, hierarchiák, finanszírozás stb.) feletti hatalmi harcok megvívásának eszközei is. Ennek fényében s tekintve a tudományos kutatás forrásszűkítést látjuk igazán az elsőként vázolt scenárió naivitása, hisz a tudományos eszmecsere módja sok szempontból intézményi-hatalmi dinamikák által „túldeterminált”.

Mindazonáltal talán van esély arra – hogy mégis optimista megjegyzéssel zárjak –, hogy a tértudományok más tudományágakkal szembeni pozíciómegőrzésének és pozíciószerzésének szándéka építőbb hozzáállásra sarkallja a különböző meggyőződésű kutatókat. Dear (1994) a földrajzra vonatkozóan jegyzi meg, hogy annak az oktatás, a kutatás, a közpolitika és a közbeszéd területén egyaránt elkötelezettnek kell lennie, ha fenn akar maradni, mégpedig társadalmilag hasznos módon. Azt, hogy ennek relevanciáját a magyar tértudományokban is felismerik, alátámasztja Nemes Nagy (Faragóhoz intézett) megjegyzése, miszerint „azt akarjuk mindketten, hogy a területi szakma emberei »a teret a helyén kezeljék«” (Nemes Nagy 2012, 95.). E cikk üzenete, hogy ennek eléréséhez, a tértudományokkal szembeni kihívásokra való adekvát válaszhoz a fenti, nyitottabb hozzáállásra és nagyobb (ön)reflexióra van szükség.

## Jegyzetek

- 1 A továbbiakban „magyar” alatt „magyar nyelvű”-t értek.
- 2 Bár az idézőjelet a következőkben elhagyom, a nyugati, illetve a Nyugat a tanulmány egészében mint vitatott, jelentésében nem egyértelműen lehatárolható fogalom értendő.
- 3 Egyesek, pl. Murdoch (2006) kiemelik, hogy nem teljesen helyénvaló egymás szinonimájaként kezelni a kettőt, mivel míg a posztmodern a kortárs társadalmak jellemzőinek összességét megragadó tágabb fogalom, addig a posztstrukturalizmus szűkebben, a filozófiai és a társadalomelméletek területén, a strukturalizmust bizonyos értelemben meghaladó gondolatrendszerekre értelmezhető.
- 4 Megjegyzendő itt, hogy – más irányzatokkal, pl. a marxizmussal vagy a feminizmussal szemben – a posztstrukturalizmus kulcsfigurái, mint Foucault vagy Derrida, sosem használták magukra e címkét és magukra nem mint egy „közös ügy” szószólóira tekintettek (Harrison 2006).
- 5 A kritikai realizmus egy Roy Bhaskar által kidolgozott tudásfilozófia, mely három fő dolgot feltételez: az emberi tudattól független valóság létezését, a tudás társadalmilag konstruált voltát és azt, hogy racionális alapokon eldönthető, hogy mely tudás helytállóbb (Bhaskar 1998). A kritikai realista szemlélet az 1980-as évekből angol nyelvű társadalomföldrajzban elsősorban Andrew Sayer munkássága nyomán terjedt el, s különösen annak köszönhető népszerűségét, hogy közéleti álláspontként kínálkozott, amikor a pozitivistikus és a

- humanista perspektívák kimerültek az egymással való párharcban (Roberts 2001). A magyar szakirodalomban elvéve találkozunk csak a kritikai realista szemlélet alkalmazásával (bár nem Sayerre épít, de itt megemlíti Földi 2009).
- 6 Faragótól (2013) eltérően nem a konstruktivizmus, hanem a konstrukcionizmus elnevezést használom, mivel ez jobban megfelel az angol nyelvű társadalomföldrajzban elterjedt *social constructionism* fogalmának. A szakirodalom nem magyarázza expliciten, hogy mi a kettő közötti különbség (már ha van) és hogy miért részesítendő előnyben az előbbi. Kivétel például Demeritt (2002), aki Hacking – társadalomföldrajz kívül is – sokat hivatkozott *The social construction of what?* (Hacking 1999) című munkájára utal. Hacking a konstruktivizmus címét a matematika (a matematikafilozófia) számára tartja fenn, mert a modern időkben e területen használták először. A konstrukcionizmus címkével (amelyet kibővíthetünk a társadalmi jelzővel) ezzel szemben azokat a szociológiai, történelmi és filozófiai munkákat illeti, melyek célja, hogy olyan konkrét, történelmileg beágyazott társadalmi interakciókat és okozati viszonyokat vizsgáljanak, melyek egy adott jelenség vagy tény létrehozásához vezettek, illetve abban részt vettek (Hacking 1999, 48.).
  - 7 A pozitivista és a kritikai realista megközelítésben közös, hogy feltételezik a megfigyelőtől független valóságot és az empirikus megfigyelés fontosságát. A kritikai realisták elvetik a pozitivisták empiricizmusát és úgy tartják, hogy a megfigyelés kategóriái kutatói konstrukciók, illetve hogy nem minden ok-okozati kapcsolat figyelhető meg közvetlenül (Hoggart, Lees, Davies 2014).
  - 8 Ahogy arra fentebb röviden utaltam, a diszkurzív konstrukció kifejezést Nyugaton is sokan kételkedve fogadták, többek között azért, mert azt általánosan mint a(z individualista) nyelvhasználat performatív jellegének (cselekvésvértékiségének) túlhangsúlyozásaként értelmezték (vagyis mérő kijelentésekkel bárki alakíthatja a valóságot). A diskurzív fogalmával azonban egyes poszt-strukturalistaként aposztrofált szerzők – pl. Foucault (Hook 2001) – éppen azt igyekeztek megragadni, hogy a hatalmi viszonyok alakította, mélyen gyökerező struktúrák és (gondolat)rendszerek hogyan korlátozzák azt, ami az egyén által elgondolható és kimondható. Itt megemlíti, hogy Faragó (2013) kevés figyelmet szentel a strukturális-intézményi aspektusoknak. Vélhetőleg ez is hozzájárult az általa vázolt konstrukcionista keret kritikus fogadtatásához.
  - 9 Lásd például e cikk első részében, ahol a diskurzív a vita szinonimájaként szerepel.
  - 10 A fogalomválasztás motivációjáról Laclau, a diskurzuselmelet egyik megalkotója a következőt mondja: „a praxis (*practice*) szó nagyon semleges, [...] és amelyik fogalom nem segíti az emberek elköteleződését, az unalmas” (Laclau, Bhaskar 1998, 9.).
  - 11 A „nem realista” jelzőt Hoyningen-Huene, Oberheim, Andersen (1996) nyomán használom: az ide tartozó perspektívákban a realista nézőpont elvetése a közös, de egyébként nehéz rájuk átfogó címkét találni.
  - 12 Szándékosan nem használom itt az összemérhetetlenség (inkommenzurabilitás) fogalmát (Gyimesi 2011), mivel annak értelmezése maga is alapvető filozófiai kérdéseket vet fel. Felmerül ugyanis, hogy a realista és a nem realista megközelítések tárgya ontológiailag függ-e vagy sem az emberi megismeréstől (Sankey, Hoyningen-Huene 2001).
  - 13 E szerzők egyébként „diszkurzív konstrukcióról” beszélnek, mely kifejezéssel arra kívánnak rámutatni, hogy egyes befolyásos hatalmi csoportok hogyan járulnak hozzá a térbeli egyenlőtlenségek újratermeléséhez azáltal, hogy pozícióik révén bizonyos térrepresentációkat, értelmezési kereteket érvényesíteni tudnak.

## Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az NKFIH K 115870 számú, Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban című projektjének keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült. A szerző köszönetét fejezi ki Czirfusz Mártonnak, Timár Juditnak, Faragó Lászlónak, illetve a három anonim bírálónak a hasznos észrevételeikért.

## Irodalom

- Aitken, S. Valentine, G. (2006) (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London
- Alvesson M., Sköldböck K. (2009): *Reflexive methodology – new vistas for qualitative research*. Sage, London
- Bassett, K. (1999): Is there progress in human geography? The problem of progress in the light of recent work in the philosophy and sociology of science. *Progress in Human Geography*, 1., 27–47. <http://doi.org/dnt28w>
- Bates, S. R., Jenkins, L. (2007): Teaching and learning ontology and epistemology in political science. *Politics*, 1., 55–63. <http://doi.org/fs3wvd>
- Beluszky P. (2009): Maradékot boltja. *Tér és Társadalom*, 3., 205–209.
- Benedek J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2., 21–39.
- Berki M. (2017): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3., 203–215.
- Bhaskar, R. (1998) General introduction. In Archer, M., Bhaskar, R., Collier, T., Norrie, A. (eds): *Critical realism: essential readings*. Routledge, London, ix–xxiv.
- Boros L. (2010): Posztstrukturalista elméletek: kihívások és lehetőségek a településföldrajz számára. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *A településföldrajz aktuális kérdései. VI. Településföldrajzi Konferencia*. Savaria University Press, Szombathely, 392–405.
- Brown, A., Fleetwood, S., Roberts, J. M. (eds.) (2002): *Critical realism and Marxism*. Routledge, London
- Castree, N. (2002): From spaces of antagonism to spaces of engagement. In: Brown, A., Fleetwood, S., Roberts, J. M. (eds.): *Critical realism and Marxism*. Routledge, London, 187–214.
- Clarke, D. B. (2006): Postmodern geographies and the ruins of modernity. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London, 107–121. <http://doi.org/cm5c>
- Cox, K. R. (2013): Notes on a brief encounter: Critical realism, historical materialism and human geography. *Dialogues in Human Geography*, 1. 3–21. <http://doi.org/cm5d>
- Czifrusz M. (2010): Faktoranalízis, a látszattmegoldás. *Tér és Társadalom*, 1., 37–49.
- Czifrusz M. (2011): *A foglalkozási ártétegződés mint tudományos gondolat a magyar társadalomföldrajzban*. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Dear, M. (1994): Postmodern human geography: a preliminary assessment. *Erdkunde*, 1., 2–13. <http://doi.org/dz3g65>
- Demeritt, D. (2002): What is the ‘social construction of nature’? A typology and sympathetic critique. *Progress in Human Geography*, 6., 767–790. <http://doi.org/bbc3k7>
- Dixon, D. P., Jones, J. P. III (1998): My dinner with Derrida, or spatial analysis and poststructuralism do lunch. *Environment and Planning A*, 2., 247–260. <http://doi.org/bmm8ft>
- Dixon, D. P., Jones, J. P. III (2004): What next? *Environment and Planning A*, 3., 381–390. <http://doi.org/cvdc24>
- Dusek T. (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom*, 2., 96–100.
- Erdősi F. (2014): A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom*, 1., 5–24.
- Faragó L. (2003): A tér kép egy olvasata és a „területi” tervezés. *Tér és Társadalom*, 1., 19–40.
- Faragó L. (2010): Minden régió „politikai”! In: Benkő P. (szerk.): *Politikai régió – régiópolitika*. Deák Kiadó, Budapest, 46–54.
- Faragó L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1., 5–25.
- Faragó L. (2013): Térrelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 4., 3–29.
- Földi Zs. (2009): A társadalmi részvétel szerepe a városfejlesztés gyakorlatában – európai és hazai tapasztalatok. *Tér és Társadalom*, 3., 27–43.
- Foucault, M. (1981): The order of discourse. In: Young, R. (ed.): *Untying the text: A post-structural anthology*. Routledge, Kegan Paul, Boston, 48–78.
- Foucault, M. (1991) Politics and the study of discourse. In: Burchell, G., Gordon, C., Miller, P. (eds.): *The Foucault effect: studies in governmentality*. University of Chicago Press, Chicago, 53–72.
- Fotheringham, A. S. (2006): Quantification, evidence and positivism. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London, 237–250. <http://doi.org/cm5f>

- Furlong, P., Marsh, D. (2007): On ontological and epistemological gatekeeping: A response to Bates and Jenkins. *Politics*, 3., 204–207. <http://doi.org/btxtzs>
- G. Fekete É. (2003): Peoples geography („népföldrajz”) – A kritikai geográfia új irányzata, *Tér és Társadalom*, 2., 67–77.
- Glasze, G. (2007): The discursive constitution of a world-spanning region and the role of empty signifiers: The case of Francophonía. *Geopolitics*, 4., 656–679. <http://doi.org/bn5vks>
- Glasze, G., Mattissek, A. (2009): Die Hegemonie- und Diskurstheorie von Laclau und Mouffe. In: Glasze, G., Mattissek, A. (eds.): *Handbuch Diskurs und Raum: Theorien und Methoden für die Humangeographie sowie für die sozial- und kulturwissenschaftliche Raumforschung*. transcript, Bielefeld, 11–59. <http://doi.org/cm5g>
- Glynos, J., Howarth, D. (2007): *Logics of critical explanation in social and political theory*. Routledge, Abingdon
- González, S. (2011): The North/South divide in Italy and England: discursive construction of regional inequality. *European Urban and Regional Studies*, 1., 62–76. <http://doi.org/fpk3bk>
- Gyimesi Z. (2011): Thomas S. Kuhn gondolatainak szerepe a földrajztudomány történetének kontextualista elbeszélésében. *Tér és Társadalom*, 1., 81–99.
- Hacking, I. (1999): *The social construction of what?* Harvard University Press, Cambridge
- Harrison, P. (2006): Poststructuralist theories. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London, 122–135. <http://doi.org/cm5h>
- Harvey, D. (1996): *Justice, nature and the geography of difference*, Blackwell, Oxford
- Hoggart, K., Lees, L., Davies, A. (2014): *Researching human geography*. Sage, London, New York
- Hook, D. (2001): Discourse, knowledge, materiality, history. Foucault and discourse analysis. *Theory and Psychology*, 4., 521–547. <http://doi.org/d3s3m4>
- Howarth, D. (2005): Applying discourse theory: The method of articulation. In: Howarth, D., Torfing, J. (eds.): *Discourse theory in European politics: identity, policy and governance*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 316–349. <http://doi.org/cm5j>
- Hoyningen-Huene, P., Oberheim, E., Andersen, H. (1996): On incommensurability. *Studies in the History and Philosophy of Science*, 1., 131–141. <http://doi.org/d3zckk>
- Imrie, R., Pinch, S., Boyle, M. (1996): Identities, citizenship and power in the cities. *Urban Studies*, 8., 1255–1261. <http://doi.org/fbbhg6>
- Jelinek Cs. (2012): A Társadalomelméleti Kollégium Városműhelye. Kritikai városkutatás Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4. 136–141.
- Jørgensen, M. W., Phillips, L. J. (2002): *Discourse analysis as theory and method*. Sage, London <http://doi.org/cm5k>
- Kivinen, O., Piironen, T. (2006): Towards pragmatist methodological relationalism: from philosophizing sociology to sociologizing philosophy. *Philosophy of the Social Sciences*, 3., 303–329. <http://doi.org/cz6vkm>
- Kitchin, R. (2006): Positivist geographies and spatial science. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. Sage, London, 20–29.
- Kutassy E. (1927): *Ósmaradványok gyűjtése, konzerválása és preparálása*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. <http://mek.oszk.hu/03600/03618/html/> (Letöltés: 2018. március 19.)
- Laclau, E., Bhaskar, R. (1998): Discourse theory vs critical realism. *Alethia*, 2., 9–14. <http://doi.org/cjzphr>
- Laclau, E., Mouffe, C. (2001): *Hegemony and socialist strategy: towards a radical democratic politics*. Verso, London
- Latour, B. (2005): *Reassembling the social. An introduction to actor-network theory*. Oxford University Press, Oxford
- Martin, R. (2001): Geography and public policy: the case of the missing agenda. *Progress in Human Geography*, 2., 189–210. <http://doi.org/cfkqzt>
- Martinez, P.H. (2012) Petrifying the nation: paleontology collections in Brazil, 1836–1844. *História, Ciências, Saúde-Manguinhos*, 4., 1155–1170. <http://doi.org/cm5n>
- Mattissek, A., Reuber, P. (2004): Die Diskursanalyse als Methode in der Geographie – Ansätze und Potentiale. *Geographische Zeitschrift*, 4., 227–242.
- McGuirk, P. (2004): State, strategy and scale in the competitive city: A neo-Gramscian analysis of the governance of global Sydney. *Environment and Planning A*, 2., 1019–1043. <http://doi.org/cdfp5b>

- Merriman, P., Jones, M., Olsson, G., Sheppard, E., Thrift, N., Tuan, Y-F. (2012): Space and spatiality in theory. *Dialogues in Human Geography*, 1., 3–22. <http://doi.org/cm5p>
- Murdoch, J. (2006): *Post-structuralist geography: a guide to relational space*. Sage, London
- Nemes Nagy J. (2003): A regionális tudomány dualitása és paradigmái. *Tér és Társadalom*, 1., 1–17.
- Nemes Nagy J. (2007): Kvantitatív társadalmi térelemzési eszközök a mai regionális tudományban. *Tér és Társadalom*, 1., 1–19.
- Nemes Nagy J. (2012): Tereid, tereim, tereink (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). *Tér és Társadalom*, 2., 89–95.
- Nemes Nagy J. (2014): Térelmélet, tudománytörténet, tértudományok. *Tér és Társadalom*, 1., 173–178.
- Nemes Nagy J., Tagai G. (2011): Regional inequalities and the determination of spatial structure. *Regional Statistics*, 1., 15–28.
- Plant, B. (2012): Philosophical diversity and disagreement. *Metaphilosophy*, 5., 567–591. <http://doi.org/cm5q>
- Pratt, A. C. (2013): ‘...the point is to change it’: critical realism and human geography. *Dialogues in Human Geography*, 1., 26–29. <http://doi.org/cm5r>
- Probáld F., Szabó P. (2005): Európa térszerkezetének modelljei. In: Dövényi Z., Schweitzer F. (szerk.): *A földrajz dimenziói*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 159–170.
- Roberts, J. M. (2001): Realistic spatial abstraction? Marxist observations of a claim within critical realist geography. *Progress in Human Geography*, 4., 545–567. <http://doi.org/dg6n9r>
- Sankey, H., Hoyningen-Huene, P. (2001): Introduction. In: Hoyningen-Huene, P., Sankey, H. (eds.): *Incommensurability and related matters*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, vii–xxxiv.
- Sayer, A. (1984): Defining the urban. *GeoJournal*, 3., 279–285. <http://doi.org/dgqcrj>
- Sayer, A. (1993): Postmodern thought in geography: a realist view. *Antipode*, 4., 320–344. <http://doi.org/b8zx95>
- Sayer, A. (1997): Essentialism, social constructionism, and beyond. *The Sociological Review*, 3., 453–487. <http://doi.org/d7s4qm>
- Sharp, L., Richardson, T. (2001): Reflections on Foucauldian discourse analysis in planning and environmental policy research. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 3., 193–209. <http://doi.org/c4f3q4>
- Sheppard, E. (2014): We have never been positivist. *Urban Geography*, 5., 636–644. <http://doi.org/cm5s>
- Szabó P. (2005) Régió: „meghatározott területi egység”. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Régiók távolról és közelről*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 7–61. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 12).
- Timár J. (2003): Problémák és perspektívák: „mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 2., 53–65.
- Timár J. (2009): Kritikai és társadalomelmélet – néhány érv a kritikai földrajz „védelmében”. *Tér és Társadalom*, 4., 225–231.
- Timár J. (2016): Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei. *Tér és Társadalom*, 3., 106–112. <http://doi.org/cm5t>
- Torring, J. (2005): Discourse theory, achievements, arguments and challenges. In: Howarth, D., Torring, J. (eds.): *Discourse theory in European politics: identity, policy and governance*. Palgrave, New York. 1–28. <http://doi.org/cm5v>
- Varró K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 1., 73–91.
- Varró K., Faragó L. (2016): The politics of spatial policy and governance in post-1990 Hungary: the interplay between European and national discourses of space. *European Planning Studies*, 1., 39–60. <http://doi.org/cm5w>